

Makalenin geliş tarihi: 23.06.2020

1. Hakem rapor tarihi: 23.08.2020

2. Hakem rapor tarihi: 26.08.2020

Kabul tarihi: 20.12.2020

DİLBİLİMİNİN BÜYÜKBABASI HUMBOLDT (Araştırma Makalesi)

Mehmet Akif DUMAN (*)

Öz

Dilbilimin kurucularından sayılan Wilhelm von Humboldt'un bu kapsamdaki görüşlerinin merkezinde on sekiz maddelik yarım kalmış notları vardır. Thesen zur Grundlegung einer Allgemeinen Sprachwissenschaft (Genel Dilbilimin Temeli Üzerine Tezler) başlıklı notlar teorik izahatın nesnel çözümlere dönüşmeye başladığı noktada kesilmesine rağmen dile yöneltilen bakışın farklılığı ve orijinalliği ile Humboldt'un görüşlerine ışık tutar niteliktedir. Bu metni merkeze alarak yapılan tetkikin Humboldt'un dilbilim anlayışı için mümkün olduğunca geniş ve işlevsel bir çerçeve çizmesine çalışılmıştır. Dilbilim araştırmaları için bir sistem arayışında olan Humboldt dilin yaşayan bir varlık olması ve sonsuzluğu karşısında temkinli olsa da mütalaalarını "genel dil", "özel dil" ve bunların hülasalarının toplamı olan "tarihi dil" tasnifi yapacak kadar ilerletir. Bilhassa geist'in dili taşıma özelliği ve dilin aşkınlığı konusundaki tespitler, dillerin etkileşim özelliklerinden dolayı bir bütün olarak ele alınmaları gerekliliği ve dilin hem kültürü taşıması hem de yaratması gibi çıkarımlar onun bakışının ne kadar kapsayıcı ve orijinal olduğunu gösterir. Herkesin hâlihazırda kullandığı ve konuşmayı şekillendiren ortak bir "metin geleneği" (alm.Texttradition) olmasına rağmen her bireyin, her seferinde yeni bir "metin türü" (alm.Textsorten) üretiyor olması ve konuştuğumuz dil kadar, yani bildiğimiz kelime miktarınca düşünüyor olmak bilişselliğin de incelenmesini gerekli kılar. Sadece "düşünce ve dil", "ben ve dünya rabitası", "semiyotik", "dil ve ulusal karakter" bu bağlamda incelenmemiş bilişsellik müstakil olarak kapsama alınarak Humboldt'un dil felsefesine dönüşüne kadar kapsam genişletilmiştir. Dil ile halkın konuştuğu dili anlayan ve dili düşüncenin yaratıcı aracı sayan Humboldt'un dilbilim konusundaki görüşlerini idrak etmeden "dilbilim" hakkında hüküm vermek nerdeyse imkânsızdır.

Anahtar Kelimeler: Wilhelm von Humboldt, dilbilim, Dil Felsefesi, Semiyotik, Noam Chomsky, Karl Bühler.

*) Doç. Dr.

(e-posta: akifduman@live.de). ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5633-8268>

Grandfather of Linguistics Humboldt

Abstract

Wilhelm von Humboldt, one of the founders of linguistics, has eighteen points of unfinished notes in the center of his views about this matter. Although the notes titled “Theses on the foundation of general linguistics” ceased at the point where the theoretical explanation began to turn into objective solutions, it sheds light on Humboldt's views with the distinction and originality of the language directed. It was tried to draw a wide and functional framework for Humboldt's linguistic understanding as much as possible. Looking for a system for linguistics, Humboldt is wary of the language being a living being and its infinity. Nevertheless, he advances his opinions enough to classify it into “general language”, “special language” and their extracts “historical language”. Especially geist's feature of carrying the language and the transcendence of the language, the necessity of addressing languages as a whole due to their interactivity and implications such as the language carrying and creating culture shows how inclusive and original his look is. Although there is a common “text tradition” that everyone already uses and shaping speech, the fact that each individual is producing a new “text type” each time and one thinks only through the words in his mind, it requires the study of “cognition”. Only “thought and language”, “me and the world”, “semiotics”, “language and national character” have not been studied in this context, and the content has been extended until Humboldt's return to language philosophy. It is almost impossible to make a judgment about “linguistics” without realizing the views of Humboldt, who understands the language and the language spoken by the people and regards language as the creative tool of thought.

Keywords: *Wilhelm von Humboldt, Linguistics, Philosophy Of Language, Semiotics, Noam Chomsky, Karl Bühler.*

“Dil düşüncenin yaratıcı aracıdır”
(Die Sprache ist das bildende Organ des Gedanken) (GS VII, s.53).

“Dil sınırlı malzemedden sınırsız, sonsuz bir kullanım meydana getirir”
(Sie [die Sprache] muss daher von endlichen Mitteln einen unendlichen Gebrauch machen) (1836, s.103).

Giriş

Dilbilimin temellerini incelemek için girişilecek bir uğraş hiçbir şekilde “halef-selef” meselesinden ve “araç” kavramından bağımsız olamaz.

Lichtenberg’e göre (1775, E493) “[...] belli bir plana dâhil olsa da sistem ve teori tek başına veriler üstünde tertipli bir düşünce geliştirmek için yeterli değildir.” Bilakis ikincisi yahut devam eden şekli şüphesiz birincisinden yani ilk halinden daha büyük olan kulla-

nımlar esas alınmalıdır. Dolayısı ile “dilbilim” mevzubahis olduğunda sistem yahut büyük oranda teori üstüne düşünüp konuşmaktansa bu disiplinin temellerini atan düşünürlerin kullanım esaslı izahatını temel almak daha faydalı olacaktır. Zira müstakil biçimde “dilbilim” üstüne konuşmaktan yahut teorik izahatları tahlil edebilmekten ziyade de Saussure, Austin, Chomsky yahut Wittgenstein’in bu alana dâhil edilebilecek görüşlerini irdelemek hem daha kolaydır, hem de mukayese imkanı tanınması açısından faydalıdır. Elbette, ideal olan “dilbilim” için genel bir bakışa sahip olabilmektir (9, 10. ve 13. maddeler) (Makale içerisinde “madde” ifadesi ile yapılan tüm atıflar “Humboldt’un Genel Dilbilim Tezleri” başlıklı 2.kısma göndermedir); fakat bunun ne kadar ciddi bir alanı sınırlamaya çalışmak olacağını düşünürsek filozofların tahliline dönüş çok daha ani ve tutarlı bir seyir izler. Ayrıca devam eden şeklin ilk halinden büyük olması gerekliliği dilbilim için de geçerlidir. Mesela Joseph Greenberg’in (1915-2001) seleflerinin görüşlerini tahlil etmeden, anlamadan, iyice mukayese etmeden yeni bir görüş ortaya koymuş olması düşünülebilir mi? Her bir halef tüm seleflerine karşı bu manada ciddi bir sorumluluğa sahiptir.

Moritz, *Deutsche Sprachlehre für die Damen*’de (Kadınlar İçin Almanca Öğretimi) dilin iç değeri ile ilgili ilginç bir tespitte bulunur. Uzun süredir mesleğini icra eden bir sanatçı kullandığı araçtan ziyade netice ile ilgilenir, neticeye odaklanır. Hâlbuki sanatçı kullandığı aracın iç doğasına yönelip dikkatini verecek olsa yarattığı tüm ürünlerden çok daha kıymetli bir vasıta ile karşılaşması işten bile değildir (Moritz, 1782). En mühim kısımları bile girift sorulardan, karmaşadan ve belirsizliklerden azade olmayan dilbilimin dikkati neticeden evvel “araç” üstüne yoğunlaşmalı, evvela teorik temeller sağlamlaştırılmalıdır. Mesela, tek başına dillerin heterojenliği gibi temel bir konu bile birçok tartışmaya sebep olur. Bu tür dipsiz kuyular yahut kesin netice elde etmenin nerede ise imkânsız olduğu sorunlar birçok “dilbilim teorisi” tarafından görmezden gelinir. Daha mühim olan ve netice elde edilmesi mümkün başka hususlar üzerine yoğunlaşılmalıdır. Bu arayış içinde dilin “cümleler yığını” (yahut kümesi) olarak tasavvuru (Cahomsky, 1957) yapay dillere karşılık gelen resmi bir yapı olarak “ideal bir konuşmacının yahut dinleyicinin dil yeterliliği”ni (Chomsky, 1965) de temel edinir. Bu büyük boşluk yahut dengesizliğin çözümü karmaşık gibi görünse de aslında Montague’nin de işaret ettiği gibi “matematiksel bir istikametle” mümkündür (1970, s.373-398). Bühler’in dili “Werkzeug” (araç), “geformter Mittler” (şekillendirilmiş vasıta/ araç), “Gerät” (cihaz/ araç) olarak görmesi de bu nevidendir (1934).

Humboldt’un dilbilim hakkındaki kanaatlerini değerlendirmek için esas aldığımız *Thesen zur Grundlegung einer Allgemeinen Sprachwissenschaft* (Genel Dilbilimin Temeli Üzerine Tezler) başlıklı on sekiz maddelik yazı (GS VII, s.620-628) araç kavramını yeterince muhtevi olmakla beraber “halef-selef” meselesini üstü kapalı olarak ele alır. Dilbilim araştırmaları için malzeme azlığından yakınmak (7.madde), çalışmaların azlığının ve yanlışlığının vurgulanması (11.madde) ve nihayetinde alanın genişliğine dikkat çekilmesi (14.madde) adresi belirsiz, genel tenkitlerdir. Tüm yazı boyunca tek bir özel isim ve eser adı zikredilmez. Zaten eksik kalan notların ancak 13.maddeden sonra somut önerilere geçtiği görülür (Humboldt, 1907), ki 17. ve 18. maddeler izaha devam edilmediği için pek de bir anlam ifade etmezler.

Humboldt 14.maddede dilbilim için önerdiği sistemin (1. ve 10.maddeler) kurulmasının ne kadar zor olduğunu, alanın ne kadar geniş olduğunu vurgular. Zaten maksadı sadece araştırmaya bir girizgâh (3.madde) yapmak, sonraki çalışmaları için bir başlangıç edinmektir. Dilin yaşayan bir varlık olması (2.madde) ve sonsuz oluşu (3.madde) onun başa çıkması gereken ilk meselelerdir. Dilin *geist* ile (Kanaatimizce “Geist” ne “ruh” ne de “bilinç, zihin, akıl, idrak” olarak çevrilebilir; kavramının tam olarak başka dile çevrilmesi imkânsızdır. Duman, 2019) bağlantısı, dilin aşkınlığı, dilin kültür taşıyıcılığı ve (Chomsky ile tamamlamaya çalıştığımız) bilişsellik meselesine değinmesi bakımından 4.madde en mühim kısımlardan biridir. Konuştuğumuz dil kadar düşünebiliyor olmamız (5.madde) yani düşünmenin ancak kelimeler ile mümkün olması (10.madde) dilin daha ziyade “bireysellik” kısmı ile ilgilidir. Konuşmayı şekillendiren, belirleyen ortak bir “metin geleneği” (alm.Texttradition) olmasına karşın bizim her defasında ve bireysel olarak yeni bir “metin türü” (alm.Textsorten) üretmemiz (8.madde) aynı dili konuşan insanlar arasında iletişim sağlanamamasının sebebidir. Bireyselliğin bu bakımdan bir çıkmaz gibi görünmesi dilin ulusal (10. ve 13.maddeler), kültür ile etkileşim içinde (4.madde) ve nihayetinde genel dil, özel dil ve bunların sonuçlarının toplamı olan tarihi dil (15.madde) şeklinde tasnif edilmesi ile çözüme yaklaşır. Kanaatimizce yazının en somut çözüm önerisi ise 13.maddede yer alır. Dil için ulusallık yanında evrensellik de mühim olmakla beraber, kaynak “halk dili” olmalıdır.

Çalışmalarında dilin doğasının ne kadar derin boyutlara sahip olduğunu gösteren Wilhelm von Humboldt’un (1767-1835) dil ve düşünme arasındaki ilişki; zihnin dilsel sınırları olup olmadığı ya da dilin gerçekten düşünce üretip üretmediği sorunları geniş bir dil bilgisi birikimine ve kavramsal olarak daha net versiyonlara sahip olunmasına rağmen hâlâ tartışılan konulardır (bu husustaki en bariz örnek Wittgenstein olsa gerektir. Seebaß 1981). *Genel Dilbilimin Temeli Üzerine Tezler* merkezde olmak üzere Humboldt’un dilbilim anlayışını ana hatları ile tetkik etmek bize hem “halef-selef” dengesinde sağlam bir temel edinmeyi (zira Humboldt ilk dilbilimcilerdendir), hem de “araç” konusundaki birçok yanlış anlaşılmayı gidermeyi sağlayacaktır.

Araştırma Etiği

Bu makale bizzat Humboldt’un orijinal metinleri ve dilbilim ile alakalı elliden fazla, direkt atıf yapılan yabancı kaynak taranarak Bühler ve Hoffmann’ın üzerinde durdukları “dilbilimin kurucuları” fikrinde Humboldt’un edindiği yeri tespit maksadı ile özgün biçimde hazırlanmıştır. Bu çalışmada yararlanılan tüm kaynaklara doğru ve eksiksiz biçimde atıfta bulunulmuş ve kaynakçada ismi zikredilen yazarların fikirleri hiçbir şekilde değişikliğe uğratılmamıştır. Humboldt’un dilbilim sahasındaki yerini onun kaleme aldığı metinlerden hareketle tespit etmeyi amaçlayan makale semiyotik, dil felsefesi, Chomsky’nin görüşleri ve Bühler’in fikirleri gibi birçok mukayese unsuru ilave edilerek özgün bir yapı kazanmış; “Sonuç” kısmında hülasa edilen yeni fikirler ile literatüre katkı sağlamak amaçlanmıştır.

1. Humboldt Kimdir?

Humboldt, hâlâ görüşleri yapılandırılan mühim dilbilimcilerindendir (Robins, 1974). Fakat dilbilimcilik onun sadece bir yönüdür.

Devlet adamı ve diplomat, eğitim sisteminin ve Berlin Üniversitesi'nin kurucusu, Prusya büyükelçisi ve yetkili bakan; aynı zamanda filozof, filolog, çevirmen, şair Wilhelm von Humboldt 1767'de Postdam'da doğar, 1835'de Tegel'de ölür. Klasik çalışmalardan kısa süre sonra Humboldt bu çalışmalardaki orijinal Yunan-Alman çekirdeğinin darlığının farkına varır. Akabinde Avrupalı olmaya ve farklı kültürlerle verimli bir diyalog kurmaya ve çok sınırlı olduğunu hissettiği eski kıtanın ufuklarını Avrupa dışı dilleri ve kültürleri bilerek genişletmeye çabalar. Bu farklı kültürler Bask'tan Amerikan dillerine, Çince'den Malay dillerine kadar ciddi anlamda geniş bir yelpazeyi kapsar. Evvela "Berlin Aydınlanması" (alm. Berliner Aufklärung) ile temasa geçer, o andan itibaren artık Leibniz'in tesirindedir. Aydınlanma'dan uzaklaşmasında Kant ile tanışmasının büyük rolü vardır. Bundan sonra, felsefesinin yeni çerçevesi kritisizm (eleştiricilik) olacaktır. Rasyonalistlerin doğru bilginin sadece akılla elde edileceği ve empiristlerin (deneyciler) doğru bilgi için duylulara ve tecrübeye güvenmesi görüşlerini eleştiren ve doğru bilgi için hem akıllı, hem de duyluları esas kabul eden Kant kökenli eleştiricilik tesirini uzun süre devam ettirmez. Bir süre sonra bunun ötesine geçer Humboldt, zira bu konuda Goethe ve Schiller ile aynı fikirdedir. Bununla birlikte, onun için, felsefenin antropolojik bir yönelimi anlamına gelen bu gelişme, Hamann ve Herder'in ardından akıldan "dil"e dönüşür. Bu bükülme, Humboldt'un önde gelen Fransız ideologlarıyla temas halinde olduğu ve Condillac'ın çalışmalarını incelediği Paris yıllarında (1797-1801) daha da pekişir. Bu yıllar boyunca Bask Ülkesi'ne (1799 ve 1801) iki seyahat gerçekleştirir; bunlar doğrudan dil ile ilgili fikirlerini alt üst eder. Roma'da kalışının (1802-1808) bu açıdan oynadığı önemli rolü de gözden kaçırmamak gerekir; çünkü Roma'da dünyayı gezen kardeşi Alexander ve her şeyden önce Lorenzo Herväs y Panduro tarafından sağlanan materyaller yardımıyla Amerikan dillerini incelemeye başlar. Onu Weimar Klasisizmi'nden ayıran dile dönüş, onu Schlegel Biraderler'in (August Wilhelm Schlegel ve Friedrich Schlegel), Novalis'in ve özellikle Schleiermacher'nin romantizmine yaklaştırır. Hegel'in idealizminden açıkça kaçınma olmasa bile, kısmî ilgisizliğini Romantiklerle paylaşmaktadır. Humboldt ve neredeyse zamanının tüm aydınları, politikacıları ve bilim adamları arasında sayısız bağlantı vardır. Bu bağlantılar, sadece 19. yüzyılın başında yaptığı dil çalışmalarının ilginç bir kesitini sunmakla kalmayıp aynı zamanda Humboldt'un Avrupa ile olan bağlantı ağının Amerika'ya, Çin'e ve Polinezya'ya kadar nasıl devam ettiğini gösteren yazışmaları ile anlaşılabilir (Holl, 2009; Wittwer, 1861; Ette, 2018; Borsche, 1990; Di Cesare, 1996).

2. Humboldt'un Genel Dilbilim Tezleri

Humboldt, "genel dilbilim" için öne sürdüğü temel tezleri 18 maddede sıralar. Leitzmann, Humboldt'un dilbilimin temel kaideleri olarak sıraladığı bu maddelerin sonuna bir not düşer. Dil felsefesinin temel metinlerinden olan bu parçalar yarım kalmıştır. Leitz-

mann, kağıdın filigranından ve dış karakterinden hareketle ilk Viyana yılları olan 1810-1811’de yazıldığını düşünür. Hatırladığı kadarı ile gezi notlarının başına yazılan alıntıyı da zikreder. Humboldt bu maddeleri 1811’in sonbaharında Viyana’daki kardeşini ziyareti esnasında yazmış olmalıdır (Humboldt, 1907).

Öncelikle bu maddeler değerlendirilip akabinde konu tasnifi yapılacaktır.

1. Humboldt, genel dil çalışmalarına girişten dil çalışmalarını kolaylaştırmak, düzeltmek, genişletmek ve verimli hale getirmek için kullanılabilecek tüm yol gösterici ilkelere ve tarihsel bilgilerin sistematik olarak düzenlenmiş özetini sunar. Dil çalışmalarının ister birden fazla dilden ister tüm dillerden olması; ister tek bir dile veya son olarak da dilin doğasına yönelik olması neticeyi değiştirmeyecektir (GS VII, s.620). Dilbilim bir sistemdir, en azından bunu muhtevi olmasına çalışılmalıdır.

2. Bu nedenle böyle bir giriş en genel olanı kapsamalı, mümkün olduğunca derinlere yaklaşmalı ve aynı zamanda zihnin hâlâ analogi ve bağlam bulabildiği noktaya inmeli ve işini sadece hafızaya ve uygulamaya emanet etmemelidir (GS VII, s.620). Yani dil ile uğraşmak durağanlığı reddeden, sürekli zihinsel aktivite ve çaba gerektiren bir süreçtir. Bu da dilin değişen, gelişen, ölen, dirilen, eksilen yahut sakat kalan; hülâsaten yaşayan tarafları olması ile alakalıdır.

3. Humboldt konunun ne kadar geniş kapsamlı olduğunu farkındadır. Bu yüzden, burada ana hatlarıyla verilen öğretilere sadece dil çalışmalarına giriş adı verilebileceğini söyler. Zira her dil sonsuz bir doğadır; bu nedenle dil tamamen araştırılmasına ve olduğundan azmış gibi temsil edilmesine izin vermez (GS VII, s.620-621). Dilin sonsuzluğu kaidesi de yaşıyor olması ile bağlantılı fakat bunun ötesinde bir tespittir.

4. Tıpkı tek bir dilin, ulusun özelliklerinin damgasını taşıdığı gibi; tüm dillerin özetinde, konuşma yeteneğinin ve buna bağlı olduğu ölçüde, insan ırkının *geist*’inin ifade edilmesi muhtemeldir. Çünkü dil, insanları yarattığı kadar yönlendiren bağımsız bir varlıktır. Dilin kendi dışındaki şeylerde var olan veya sadece kavramları ifade eden işaretlerin içsel yapısına karşılık gelmekliği hatası eskide kalmıştır ona göre, dil bunlardan çok daha fazlasıdır (GS VII, s.621). Dilde insan ırkının *geist*’ini görmek; dilin insanlar tarafından yaratılmasına rağmen onları yönlendirmesi dilin aşkınlığı ile alakalıdır.

Hiçbir şey, dillerin çoğunun ulusların ayrılmasına doğal bir sonuç olarak eşlik ettiğini ve bunun dünya düzeninin çok daha önemli bir niyetine ya da insan *geist*’inin çok daha derin bir faaliyetine dayanmadığını varsaymaya engel olamaz. Aksine, her bir bireysel etkinliğin belirli bir tek taraflılık taşıdığı, ancak buna uyan başkaları tarafından tamamlandığı bilinmektedir; dikkatle araştırılmış birçok dilin avantaj ve eksikliklerini karşılıklı olarak tamamladığı görülmektedir (GS VII, s.621). Dilin etkileşim özelliği onun felsefi kudreti (en azından evrensel oluşu) ve ulusal niteliği arasındaki çatışmayı da kapsamaktadır.

Pek çoğu tamamen biçimlendirilmeden önce yok olmakla birlikte, bu muhtemelen hepsi için geçerlidir ve muhtemelen dillerin çokluğunun asıl nedeni, insan *geist*’inin çe-

şitli entelektüel formlar üretme hususundaki iç gereksinimidir (GS VII, s.621). “Innere Bedürfnis des menschlichen Geistes” (insanî geist’in iç gereksinimleri) ifadesi “Geist” kavramının çevrilemezliğini desteler niteliktedir. Zira dil hem ruhsal hem de zihnî ihtiyaçları giderir; sadece aklı yahut sadece manevî kısımları yoktur. Mevzubahis entelektüel formlar ise yaşayan doğal oluşumların çeşitliliğini içerir ve sınırlarını bizim bilmediğimiz bir şekilde bulur. Dilin zapt edilemezliği, aynı dilin farklı şehirlerde çok farklı kelime kadrosuna sahip olması yine entelektüel form üretme gayreti ile alakalıdır. Dil bu yönü ile sadece kültürün taşıyıcısı değil (sonsuzluk teminatı ile) üreticisidir de.

Yaşayan doğal oluşumların çeşitliliği suretinde sınırlarını bulan dil bunu nasıl yapar, sorusunun cevabı Humboldt’a göre bilinmemektedir. Humboldt’un 4.maddede izahına çalıştığı tereddüt artık daha fazla yeni dil oluşturulamayacağı tahmini ile açık bir ucu kapatmaya yönelir (GS VII, s.621). Tek başına oyun türlerinin, çok daha sınırlı olan fiziksel yapılarından çok daha fazla olması “köken” sorununu da beraberinde getirir. Yani dillerin devamlılığı “yeni bir dil” bakımından sınırlandırıldığı vakit 1.maddede mevzubahis edilen sistemin kurulması bizi başa döndürür. “Dil nasıl ortaya çıkmıştır?” sorusu esas halini alır. Bu meselenin halli için takriben yüz altmış yıl beklenmesi gerekecektir. Dilin derinlikleri dil-öncesidir, düşüncesinde eksik olan bilişselliktir. Bunu dilbilime kazandıran da Chomsky olur. Chomsky, düşüncelerini geliştirirken Descartes, Leibniz ve Humboldt ona temel teşkil eder (Lewis, 1974; Chomsky, 1966). Chomsky dilbilimin temel isimleri olarak mesela Descartes ve Humboldt; Hermann Paul ve Bloomfield arasında bağlantılar kurmuştur. Yani Chomsky’yi değerli kılan bu üst bakışı mümkün kılacak donanımına sahip olmasıdır. Fakat Wunderlich’e göre (1974) bilhassa birçok teorik pozisyonun bugün bilinir olması torunların dedelerinin mirasını alması nev’inden bu rabıtayı nispeten, yanlış değerlendirmeye açık hale getirmektedir.

Chomsky’nin açıkça vurguladığı üzere dilin derin yapısı dil edinimine eşlik etmektedir, fakat bu bizatihi dilsel değildir. Dilin derinlikleri dil-öncesidir, bilişseldir; ama dillere uygun bir formu vardır. Yani Descartes ile dilin düşünce formunun basit bir yansıması olması hususunda aynı fikirdedir. Ayrıca Humboldt’un “dili meydana getiren form, düşünce üreten formdan ayırt edilebilir” (alm. “[...] dass die Form, welche Sprache hervorbringt, von der, die Denken hervorbringt, unterscheidbar ist”) çıkarımına katılır (Lewis, 1974, s.236-7; Smith ve Miller, 1966, s.2). Chomsky, Humboldt’un dilin, uygun dış koşullar altında nispeten sabit becerilerin olgunlaşmasıyla büyümesi hükmüne de iştirak eder (Chomsky, 1966).

5. Bu maddenin temelinde konuştuğumuz dil kadar düşünürüz, düşüncesinin kısa izahı yer alır. Her dil, konuşanların geist’ına belirli sınırlar getirir (GS VII, s.621-622). Yani zihnimizde ağaç ile ilgili ne kadar kelime varsa o kadar “ağaç” hakkında düşünebiliriz. Ağaca ait olan ve kelimesel karşılığını bulamadığımız bir “şey” düşüncede yer edinemez. Muhtemelen bu yüzden “gibi” sözcüğü edebi eserlerde bu kadar çok yer alır. Bu türden bir tetkik için Humboldt yine tarihsel araştırmayı çözüm olarak sunar. Her kelimenin bir ortaya çıkış sebebi, karşılık geldiği bir ihtiyaç ve yansıttığı bir kültür olacaktır.

6. Dilin tarihsel tetkiki temel bir vazifedir Humboldt nazarında. Bu ana görevi çözmek için, olabildiğince, insan ırkının dil yeteneğini ölçmek, tüm dil araştırmalarının esas maksadı olmalıdır (GS VII, s.622). Dilin ulusal karakteri bu bakımdan en basit şekilde en sağlam verilerin elde edilebileceği sahadır. At ile ilgili kelime kadrosunun tetkiki ile Türklerde ata verilen önem hakkında hükme varmak yahut “savaş” ve “barış” kelimeleri ile benzer anlamlılarının birkaç dilde tetkik edilip mukayesesi sonucunda kültürel çıkarımlarda bulunmak mümkündür. En basitinden bu makale kapsamında sıklıkla zikrettiğimiz “Geist” kelimesinin başka dillere çevrilmesinin imkansızlığı ancak tarihsel tetkik ile cevaplanır niteliktedir (Kavramın çevrilemezliği hükmüne böylesi bir tetkik neticesinde varılmıştır. Duman, 2019).

7. Tetkik hususunda eldeki malzeme Humboldt’u düşündürür, zira önünde sadece insanlara ait konuşma ürünlerinden parçalar vardır. Bu numunelerin çoğu yok olmuştur ve çoğu da sonsuza kadar anlaşılmaz kalacaktır (GS VII, s.622). Bu yüzden eldekilerin mantığımıza odaklanmak, eldekiler yardımı ile çıkarımlarda bulunmak en makulüdür. Semiyotik kapsamında kültürün istisnasız tek taşıyıcısı olan dili anlamak ancak geçmiş ürünlerin hakkı ile tetkiki sayesinde mümkündür ki bu maksatla ilk madde olarak “sistem”den bahsedilmesi tevekkeli değildir.

8. Bu nedenle burada gerekli olan ilk analiz, genel kavramlar etrafında, bireysel çeşitlilik ve özellikler göz önüne alınmadan, dile ve insan üzerindeki etkisine yönelik olarak yapılmalıdır (GS VII, s.622). Humboldt’un diller üzerinde ve insan merkezli olarak yapmak istediği şeyin genel kavramlar etrafında yapılması dahi kültürel bariyerlere takılacaktır. Anlamın sistemli bir şekilde organize edilmesi ve dilin özne merkezli geriye dönük etkileri ciddi bir problemdir. Bu semantik içinde ciddi bir meseledir. Yani sorun Hasan, Hamlet ve Hans’ın algı farklarında değildir; Hasan ve Hüseyin’in dünya algılarını semantik olarak izah etmeye başladığımızda bir mutabakat ile karşılaşmayız. İşte bu dışı vurum, ifade ediş ve keyfilik problemi Humboldt tarafından formüle edilmiştir (Schlieben, 1979; Humboldt, 1820-1835).

Diyalogun yani en az iki insan arasında geçen iletişimin yapısına bakacak olursak “mana”nın ortak idrak için ne kadar önemli olduğu görülür. Anlam ve idrak süreçleri bu minvalde izaha ihtiyaç duyar. Yani Hasan ve Hüseyin aynı dili konuşmalarına rağmen bazen neden anlaşamazlar? Burada şifrelenmiş bir ifadenin kodlarının çözülmesi, bilmenin cevabının aranmasından ziyade idrak, hususi tecrübe ve beklentiler üzerinden bir senteze ihtiyaç duyar. Algının yaratıcılık ile ilgisine atıfta bulunur Humboldt. Yani “duymak” ve “anlamak” ile ortaya eski bir mana çıkmaz, her mana yenidir, her mana farklıdır. Hatta bu alışverişte dinleyen çok daha üretken olmak zorundadır (Knopp 1975; Simon, 1974). Pragmatik açıdan bakıldığında daha net biçimde görülecek olan detay dilin kullanımını esaslıdır. Humboldt’un önemle vurguladığı şey herkesin halihazırda kullandığı ve konuşmayı şekillendiren, belirleyen ortak bir “metin geleneği” (alm.Texttradition) olmasına karşın bizim her defasında ve bireysel olarak yeni bir “metin türü” (alm.Textsorten) ürettiğimiz yahut kullandığımızdır (Schlieben- Lange, 1979).

9. Tüm özelliklerin dışarıda bırakıldığı yerden insan kavramı ve insan ırkı arasında tüm bilinenlerin özetlendiği yere kadar, yani bu iki nokta arasında gerçek dillerin, ulusların ve bireylerin canlı çeşitliliğinin tüm alanı mevcuttur (GS VII, s.622). Dil ile ilgili tetkiklerin her seferinde (6.maddede olduğu gibi) geriye dönük incelemeleri gerekli kılması köken, millet ve birey ayrımı için dillerin mutabakatını da kapsar. Bu noktada bir dil üzerine yapılan kontrol, ölçüm ve düzenleme esaslı çalışmaların sadece o dil ile mi sınırlı olduğu, diğer diller için mevzubahis edilip edilemeyeceği, edilebilecek ise hangi bakımlardan edileceği mühim meseleler olarak açıkta kalır (en sağlam çözüm önerisi bu minvalde 13.maddede zikrediliyor olsa gerektir). Dil ve ulusal karakter arasındaki kuvvetli bağlantı kanaatimizce dil ve düşünce arasındaki bağ kadar kuvvetli ve inkâr edilemezdir.

10. Bu maddede Humboldt dilin bütünselliğine ve parçalarının tek başlarına tetkiki esnasında ortaya çıkabilecek anlamsızlık tehlikesine dikkat çeker. Bahsi geçen meselelere derinlemesine nüfuz eden çalışmalara olan ihtiyaç, dillere ilk kez bakıldığında kendini belli etmektedir. Nasıl ki bir dağ zirvesindeki bulutlar uzaktan görüldüğünde anlamlıdır, belli bir şekilde sahiptir; fakat adım adım kendisine yaklaşıldığında sisli bir gride kaybolursa dillerin etkisi ve karakteri de ancak bir bütün olarak açıkça tanınabilir. Bu bütünsellik kaybedilip de dil parça parça ele alınırsa üzerinde düşünülen meseleler elden kayıp gidecektir (GS VII, s.623). Dilin bir bütün olarak ele alınması ikazı 2. ve 3. maddelerdeki kaideler sebebi ile zor olsa da kökene (6.madde) gidildikçe dağılmayan bir istikamet verecektir. Dilin bireysel kısımları (8.madde) da bu esaslardan bağımsız olamaz.

İkinci bir zorluk da insanların her zaman dili kendi çevresinde/kapsamında tutması ve ondan ayrı olarak özgür bir bakış açısı kazanamamasıdır. Kişi herhangi bir kelimeden aynı kelime tarafından belirtilen kavrama gitmek istediği anda (hatta gider gitmez) kelimeyi başka bir dile tercüme etmekten veya sadece kelimelerle bir araya getirilebilecek bir tanım yapmaktan başka bir seçeneği yoktur (GS VII, s.623).

Dil ve ulusal karakter arasındaki yakın bağlantının çözülmesi de zordur, çünkü karakterin tüm konusu ve uluslara, bireylere göre geçişleri tamamen yeni, daha nüfuz edici tartışmalar gerektirir. Bu tartışmalar kısmen hiçbir zaman tam olarak keşfedilmemiş bir alana aittir (GS VII, s.623). Şu halde Humboldt dilin ulusal, uluslararası ve bireysel sorunlarından bahsederek ilerlese de henüz nesnel bir çözüm ileri sürmüştüğüdür.

4. maddede bahsettiği meselelerden birine geri döner Humboldt. Dil ve ulusal karakter arasındaki yakın bağlantının çözülmesi için ortaya koyduğu çözüm de aynı şekilde mücerrettir. Bu ancak deneyime dayalı, tecrübenin temellerine inen ve hemen daima tecrübeye geri dönen bir yol takip etmekle mümkündür. Fakat bu tavsiyenin içerdiği tehlikelerin de farkındadır Humboldt. Eğer kişi mevcut tüm dil materyallerini toplamaz, görüntülemez, sistematik olarak derlemez ve bunları birbirleriyle karşılaştırmaz ise buradaki deneyim kaçınılmaz olarak hataya ve tek taraflılığa yol açacaktır (GS VII, s.623). Bu nedenle, konu yeni, hususi, müstakil, tam ve bütün bitişik alanlarıyla bağlantılı olarak yeniden incelenmeden, dil çalışmasının diğer insan bilgisine gerçekten verimli bir şekilde müdahale etmesi asla mümkün olmayacaktır (GS VII, s.623).

11. 7.maddedekine benzer şekilde bir eleştiri ile başlar madde. Evvela felsefe ve filolojinin yaşadığı zamanda büyük adımlar atmış olmasına dikkat çeker Humboldt. Kültürel bakımdan zengin diller üzerinde yapılan çalışmalar artmıştır ve bilhassa misyonerler ve gezginler aracılığıyla, ham olan dillere de dikkat çekilmiştir. Buna rağmen Humboldt burada dikkat çektiği mevzular üzerinde inanılmaz derecede az şey yapıldığından yakınır. Ona göre, felsefi fikirler kastıyla, neredeyse sadece genel dilbilgisinin fakir alanı içinde durulmuştur, fakat bu disiplin nadiren saf bir akıl bilimi olarak görülmüş ve asla genel bir karşılaştırmalı dilbilgisi olarak görülmemiştir; bilakis çoğunlukla akıl yürütme cümlelerinin bir karışımı olarak ve oldukça eksik bir şekilde toplanarak, daha ziyade tesadüfen elde edilmiş olgusal izahat olarak görülmüştür (GS VII, s.624). Tarihsel materyal toplamak esnasında elde edilen veriler ne tam tekmil ne de saf olduğu için malzemeyi bir araya toplamak ile iktifa edilir. Yani yine (1.madde) bir sistemin olmaması esas meseledir Humboldt için. Daha da kötüsü, hükümler hemen hemen her yerde, iyi kurgulanmış üst düzey fikirlerin güvenli temelinden yoksun oldukları çok iyi görülebilecek şekilde bağlanmıştır. Bu nedenle, şimdye kadar, ne felsefi bilimler ne de tarih; en azından dilin kendi iç görüşü, bu şekilde üstünde çalışılan genel dilbilimden önemli faydalar elde etmiştir. Fakat etimoloji ve halkların soy ve akrabalık doktrini (eğer bu şekilde devam edilirse) kendi dillerinde hiç incelenmeyen ve bin bir zahmetle bulunan bir düzine kelime ile (iç bağlantılarında) dillerin birbiriyle ilişkili olduğu sonucuna varırsa, bu durum çok şüpheli bir çağrışıma ve itibara sebep olacaktır (GS VII, s.624). Bu nedenle, bilimsel olarak eğitilmiş erkeklerin bile filologların klasik dillerde gerçekleştiremedikleri ilerlemeyi sözde barbar diller ile meşgul olarak -şüphelerini tatmin etme amacıyla- her bir dil kalıntısının aranmasını son derece affedilebilir bir merak olarak görmeleri doğaldır, zira bir dil yalnızca edebiyatı değildir, yalnızca içinde doğduğu ulusun karakteri değildir ve yalnızca ondan kaynaklanan tarihsel anlayışlarla ilgilenmez; bilakis, iç yapısı ve temel bileşenlerinin doğası nedeniyle *geist*'i ve hissi çok farklı bir şekilde çeker ve cezbeder (GS VII, s.624).

12. Ne zaman ki bir dil tamamen nesnel olarak ve başka bir amaç dışında, kendi iyiliği için incelenirse isimlerin akrabalıklarıyla şeylerin bağlamına dair derin içgörü alametleri ve diğer şaşırtıcı güzellikler- ki ifadelerin en iyi duygu düzeyleriyle olan bu ilişkisi genellikle en vahşi ve en basit halkların dillerinde bir iç uyuma sahiptir- ancak o zaman kendini gösterir (GS VII, s.625). Burada isimlerin akrabalıkları ile diller arası rabita ve şeylerin bağlamı ile de karşılık geldikleri nesne yahut tasavvur kastedilmektedir. Kelime ve nesne rabitası kişinin konuştuğu dil kadar olması (5. ve 10. maddeler) ve dilin bireyselliği (8.madde) kadar dil-kültür alakası (4. madde) ile de bağlantılıdır. Akabinde ideal olan "bilişsellik" katmanına geçişi işaret eden tespitlerde bulunur Humboldt. Dil, kuşkusuz insanın icadı değildir, doğanın bir ürünü değildir, insana müdahalesi olmadan ve her şeyden önce bilinciyle verilen bir enstrümandır. Onu çalan hiç kimse, tonların zenginliğini tüketemez ve tonların her biri sadece en geniş duyum ölçeği için yönlendirilen yavaş yavaş tanınan bir içerik barındırır (GS VII, s.625). Bu yapının güzelliğinden etkilenenler, bu güzellik bağlantılarını hiç görmeye çalışmamışlardır ve aslında, diller öteki, daha önemli amaçlar için bir araç olarak kabul edilir. Çoğu, akademisyen ve dil bilgini

istisna olmamak üzere, bütün hayatları boyunca içinde buldukları bütünü ve bunun düzenlenmesini göz ardı ederek oradan oraya gezerler (GS VII, s.625). Humboldt bu kısımda önceki maddede eleştirdiği sözde bilim adamlarından ziyade genel bir eleştiride bulunur. Herkes için geçerli olan bir eleştiridir bu. Dil sadece, basit bir vasıta değildir. Dili kullanan herkesin bu basite indirgeme eğiliminden uzak durması, dilin aslında hissettikleri gücünün ve kudretinin farkına varmaları gerekmektedir. Dil müstakil olarak bir kuvvete sahiptir (9.madde), hem bireyseldir (8.madde) hem ulusaldır (4.madde); hem yaşamaktadır (2.madde), hem de sonsuzdur (3.madde).

13. Humboldt mevcut çalışmanın ne tür bir fayda sağlaması gerektiğini biraz soyut da olsa tespit eder: Dilin tanınmasını sağlamak ve kelimeyi günlük kullanımı dışında verimli bir hale getirmek. Çalışma bu şekilde kendisinden beklenen en mükemmel avantajı elde edecek ve kendi kendine yeterlilik hakkında daha fazla endişelenmeye gerek olmayacaktır. Şayet anadil bağlamına ilişkin doğru bir kavrayış daha genel olsa idi, tamamen farklı bir kavramsal netlik, ifade kesinliği ve bilincin ihtiyatlılığı hasıl olacaktır. İnsan, dili neredeyse kabul edilmeyen kayıtsız bir işaret olarak görmeyi bırakıp, en azından doğum yerini çevreleyen dağlar ve nehirler kadar dikkatini çeken, kendi soyundan gelme biri gibi görür ise insanın dile ve anavatana olan sevgisi artacak; böylece her duygunun samimiyeti çoğalacak; insan, harici kullanılabilirliği ne olursa olsun, dili her zaman heyecanlandıran bir nesne olarak taşıyabilecektir (GS VII, s.625). Dilin ulusal karakterinin öne çıkarıldığı bu maddede Humboldt dile yönelik bu tavrın yabancı dillerin doğru şekilde yargılanmasını da mümkün kılacağını düşünür. Etkileşim mevzubahis olduğunda birey faktörü kısmen çıkmaz gibi görünse de (8.madde), yani her bireyin dili idraki aynı dili konuşanlar arasında anlaşmazlıklara sebep olsa da karşılıklı etkileşim (dil-insan arasındaki) dengeleyici bir rol üstlenmektedir.

Bu maddenin mühim bir yanı da bir milletin dilini temsil edecek istikametinin kesin biçimde işaret edilmesidir. Yani yazı dili mi, konuşma dili mi temel edinilmelidir? Daha da mühimi avamın dili midir esas olan, yoksa havasın mı? Humboldt'a göre dilde gelişen uyanış hevesi taşra ve halk dilini aşağı gören, dildeki ve ulustaki verimliliğe ve canlılığa kasteden zayıf (öldü ölecek) mikropların yani bu gururlu iğrençliğin ortadan kalkması ile mümkün olacaktır. Bu, daha yüksek sınıfları ve insanları bir araya getirecek, kültür daha sağlıklı bir yöne gidecek ve insanlar tazeliklerini, samimiyetlerini ve hamlıklarını takdir etmeye başlarsa, dillerinin rafine edilmesine özen göstermeye daha istekli olacaklardır (GS VII, s.626).

Şüphesiz dil için mühim olan ulusallık yanında evrenseldir aynı zamanda. Humboldt yineleyerek; tüm bilimsel faydalar, ancak tüm diller bir araya getirildiğinde ve tüm alanlarını kapsayan materyallerin aynı anda üzerinde çalışıldığında elde edilecektir (GS VII, s.626). Ancak bu şekilde dilbilim için sağlam bir zemin oluşturulacağı kesin olmakla birlikte 9.maddede izah edilen zorluklardan uzaklaşmanın kolay olmadığı da aşikârdır.

14. Humboldt, tüm diller üzerinde böylesi bir tetkik yapmanın kolay olmadığını farkındadır. Kimsenin böylesine büyük bir alanda çalışmayı ümit etmeyeceğini, bunun

ancak birbirini düzelten ve tamamlayan birçok kişinin başarılı çabaları ile mümkün olacağını söyler. Humboldt 3.maddede burada ana hatlarıyla verilen öğretilere sadece dil çalışmalarına giriş adı verilebileceğini söylemişti. En azından, bu şartlar altında ve bu sayfalar vesilesi ile bir şeyleri tamamlama azminin pohpohlanabileceğini düşünür. Bunu denemek onun için bir taslak hazırlamaktan daha iyi görünmektedir (GS VII, s.627).

15. Tasarının sonuna yaklaşırken somut bir sınır çizme teşebbüsünde bulunur Humboldt. Neredeyse üç farklı eser olarak görülebilecek üç bölümü tamamlamak gerektiğini düşünür. Dil, dilin doğası ve dilin tesiri hakkında ışık yayan, tüm dilleri kapsayan, genel bir dil bu tasavvurların ilkidir. Akabinde gerçek dillerdeki her şeyi orada olduğu için toplayan, eleyen ve düzenleyen özel bir dil tahayyül eder. Son olarak da genel dilin ve özel dilin sonuçlarını birleştiren tarihi bir dil (GS VII, s.627) belirler. Genel dil, özel dil ve bunların neticesi olan tarihi dil vasıtası ile ilk maddede tasarladığı sistemi kurmaya muvaffak olabilecektir.

16. Genel kısım iki bölüm içermektedir: sadece aynı bilgiyle ilgili olan şeylerin saf tetkiki ve bu şekilde bulunan sonuçların uygulanması, metodoloji (GS VII, s.627). Yani genel dil üzerine yapılan çalışmalarını teoride kalmaması, tatbik edilmesi amacındadır Humboldt. Bunun için 13.maddedeki ikazların yanında istikamet olarak belirtilen “halk dilinin” esas alınması son derece isabetli bir tespittir. Ayrıca genel bir dil için gereken bütüncül bakış (10.madde), insan faktörü (8. ve 10.maddeler), malzeme sorunu (7.madde) ve köken meselesi (4.madde) göz ardı edilmemesi gereken ön koşullardır.

17. Genel kısmın ilk bölümü, tüm çalışmanın temeli hükmündedir. Ayrıca bu ilk bölüm vasıtası ile çalışmanın mümkün olup olmamasına ve başarısına karar verilecektir. Bu tasarı mükemmel bir şekilde gerçekleştirilirse; dil, dilin doğası, çeşitli bireysel dillere bölünmesi, insan ve genel olarak dünya ile ilişkisi hakkında söylenebilecek her şeyi tüketebilir (GS VII, s.627-8). Bu kapsamlı malzemenin ele alındığı yedi kitabı sıralayacağını söyler Humboldt, ki kısmın başında söylediğimiz gibi notlar yarım kalmıştır; ancak ilkini zikredebilir:

18. Birincisi, dilin doğasını ve bir bütün olarak insanlarla olan ilişkisini, olası tüm farklılıkların bir kenara bırakılmasına ve bireysel parçalarının bozulmasına girmeden geliştirir (GS VII, s.628). Yani Humboldt başlangıç olarak yine 8. ve 10.maddelerde üstünde durduğu esaslara uygun olarak dilin bireysel kısmı ile başlar. Zaten belli, sabit bilgilerden hareket etmek (6.madde); dilin yaşayan (2.madde) ve sonsuz (3.madde) olma tavırlarından dolayı en mantıklı olandır.

3. Büyükbaba Humboldt

“Die Sprache [...] ist kein Werk (Ergon), sondern eine Tätigkeit (Energie)” ifadesi Humboldt’un bakışının özeti gibidir (Wiesgerber, 1953, s.374). Dil ölü, durağan, sabit, belli kurallara tâbî (ve bunların dışına çıkamaz) bir vasıta değildir; dil bir eylemdir, bir düşünce aracıdır.

Bühler'e göre (1965) dilbiliminin iki değil bilakis dört momenti yani tarafı vardır. Humboldt, “energeia” ve “ergon”u zikreder, de Saussure ise “la parole” ve “la langue”ü (ing. speech ve language) kullanır, zira dilbilimci olarak dilbilimde kullandığı “la parole” ifadesini geleneksel dilbilimde “la langue” ile tematize ederek paralellik sağlamayı düşünmektedir. Humboldt'tan (1767-1835) beri kimse bu iki kavramın ne kadar dikkate değer olduğunu ve ne derece mühim bir çerçeveye temas ettiğini düşünmez; de Saussure'ye (1857-1913) kadar da kimse “la parole” ve “la langue” hakkında kafa yormaz. Ancak ne eski ne de yeni kelime çifti, temel dilbilimsel kavramlar alanında gerçekten üretken hale gelir. Zira bazen psikolojik, bazen epistemolojik olarak “energia” yahut “ergon” kavramlarından birine öncelik verme girişimleri vardır (Bühler, 1965, s.48).

Her dilin özel bir dünya görüşüne sahip olması (Lyons, 1989), kültürün kelimelere sinmesi, dolayısı ile eş anlamlılığın imkânsızlığı (Duman 2014) bu anlamda dilbilim için mühim bir temeldir. Diller arasındaki dünya görüşü esaslı farklar Humboldt tarafından “içsel” (alm. innerlich) olarak görülür. Dolayısı bu temel üstüne kurguladığı “içsel dil formu” (alm. innerliche Sprachform) ifadesi onun tasavvurunun özeti niteliğindedir. Farklı dil ailelerinin farklı araçlar ve sembolleri tercih etmesi bu bakımdan Bühler için terimi etimolojik ve psikolojik olarak düşünmeyi de gerektirir (1965). Bühler her ne kadar kanıtlamak konusunda zorlansa da “sembol”ün kültür ve dil arasındaki yerini defalarca vurgular.

Heinz Werner, ilginç kitabı *Grundfragen der Sprachphysiognomik* (1932) (Konuşma Fiziognomisinin Temel Soruları) adlı kitabında öğretisinin fikir babalarını zikreder. Evvela bazı Çinli filozofları ve tabii ki Platon'u anar. Bu temel izah Alman Barok şairlerine ve dilbilimcilerine kadar gider ki bunlar arasında Jakob Böhme, Herder, Hamann ve tabii ki Humboldt vardır (Bu temel edinimi hususunda bkz. Hankamer 1927). Werner, Humboldt ile ilgili mühim bir tespitte bulunur: “Humboldt'un selefleri ve halefleri gibi, yaratıcı ifade dili ilkesini sorunlarımız için belirleyici bir noktada bırakması talihsizliktir” (1932, s.23). Dilbiliminin büyükbabası Humboldt'un dilbilim konusunda bizi karamsarlığa yiten halefleri, birkaç istisna dışında, 19. ve 20. yüzyılların neredeyse tüm dilbilimcileridir ki Werner bu tetkiki gayet itinalı ve işe yarar biçimde yapar (Bu soyağacına ait dili de muhtevi mühim bir çalışma Bühler nazarında Ernst Hoffmann'a aittir. Bühler, 1965, s.197; Hoffman 1925).

4. Düşünce ve Dil

Düşünmek ancak dil ile mümkündür (10.madde) ve konuştuğumuz dil kadar düşünebiliriz (5.madde).

“Ben” ve “dünya”nın oluşumunun sadece dil aracılığı ile mümkün olduğu tezinin gerekçelendirilmesi, bu oluşumun türünün daha ayrıntılı biçimde incelemesini gerektirir. Ego ve dünya arasındaki bu bağlantının gerekli oluşu “düşünce” (alm. Denken) ve “dil” (alm. Sprache) arasındaki sorunlu bağlantıya da işaret eder.

Bu bağlantının belirlenmesi, Humboldt'u, eleştirel bakış açısını kaçınılmaz olarak kabul etse bile, Kant'tan farklı bir yola götürür. Dil felsefesinin dönüşümü konusunda Humboldt'un Kant'ı kullanarak Kant'ın ötesine geçtiğini düşünür Di Cesare (1996, s.279). Bunu da anahtar cümle olabilecek şu yargı ile özetler Humboldt: "Dil düşüncenin yaratıcı aracıdır" (alm. "Die Sprache ist das bildende Organ des Gedanken") (GS VII, s.53). Bu, "kelime" olmadan hiçbir kavram olmadığı ve kesinlikle hiçbir nesne söylene-meyeceği anlamına gelir, çünkü nesne, insan için sadece bir kavram olarak nesnel netlik kazanır. Bu yüzden Humboldt'un semiyotik ile doğrudan teması vardır. Şu halde bir nesnenin oluşumu her zaman öznel faaliyetlerle gerçekleşir, zira hiçbir tasavvur türü hâlihazırda zihinde mevcut olan bir nesnenin seyredilmesi biçiminde gerçekleşmez (GS VII, s.55). Bu durumda duyuların ve idrakin (ki Kant'a göre bilginin iki kaynağıdır bunlar; 1781, B29), yani zihnin bir arada çalışması lazımdır ki bu minvalde ortaya çıkan sentez "hayal gücü"dür (alm. Einbildungskraft). Özne üzerine bir yağmur gibi yağın bu duyusal uyarılar arasından bir nesneyi karakterize eden seçilir ve parçalar birbirine bağlanır. Bu süreçte öznellik iş başındadır ve öznel bakış nesneye geçer; sadece nesnenin öznel bir fikri ortaya çıkar. Yani aynı nesneye bakan iki insan asla aynı şeyi görmez (8.madde). Fakat bu aşamada tasavvur henüz "kavram" değildir. Kavramsallığa ulaşmak için önce özne ile nesne arasında sadece dil ile mümkün olan bir karşı karşıyalık bulunmalıdır. Özellikler ile bağlantı evvela "sesler" ile gerçekleşir. Sadece kelimenin duyusal formu objektif bir varlık tasavvuru meydana getirmeye muktedirdir. Fikrin ses yoluyla bu şekilde sabitlenmesi, daha önce verilen bir fikrin sadece kökenini takip edecek müteakip ifadesi olarak anlaşılmalıdır. Fikir ve ifadesi köken olarak aynıdır ve aynı sentetik eylemi takip ederler. Çünkü bu algılanabilir biçim olmadan, ne özelliklerin kalıcı bir bağlantısı olacak, ne de bağlantının sonucu olarak fikir ortaya çıkacaktır. Tasavvur sadece ses tarafından belirlenir ve onu üreten iç "entelektüel faaliyete" dikkati çeker, aksi takdirde bir dereceye kadar iz bırakmadan geçecektir (GS VI, s.152).

Öznelerarasılık dile dayalıdır. Özne fikrinden uzaklaşma tasavvurunun ilk adımı "nesneleştirme"dir; yani "tasavvur" egonun ötesine yansıtılmalıdır (ki bununla "Du" yani "sen" ile alışverişin sureti de tanımlanır)¹. Fakat salt bu "yansıtma" eylemi ile bir kavrama sahip olmak da mümkün değildir. Ego kendi tasavvurunu kendi dışında nesnel

1) Zamirler konusunda çok daha keskin ve işlevsel fikirleri vardır Humboldt'un. Bildiğimiz anlamda üçüncü şahıs ifade eden bir zamir yoktur ona göre. Aslında bir dilde üç kişinin olmadığını (1., 2., 3. şahıs), bilakis sadece "şahıs" ve "şahıs-olmayan" arasında bir ayrım olduğunu E. Benveniste (1966, s.251-257; Goepfert, 1973, s.178) zaten fark ve izah etmiştir. Benveniste'in tasavvurunun benzeri bir form vardır Humboldt'ta; "o" bizatihi "ben-olmayan"ı (ben-değil) ve "sen-olmayan"ı (sen-değil) ifade eder; ayrıca salt birine değil, her ikisine de karşı konuşulmuştur (Humboldt, 1827-29, §47). "Ben" ve "sen", iletişim esnasında konuşan kişiler veya kişilerdir; sözde üçüncü kişi "ben" ile "sen" arasında değiş tokuş edilen konuşmanın "konusu" olan insanlarla, hayvanlarla ve her türlü şeyle bağlantı kurar. 1. ve 2. şahıs zamirleri konuştukları esnada belirlenen 3.şahıs belli de olabilir belirsiz de. Mesela "o" (erkek, dişi, cansız) yahut belirsizlik ifade eden "birisi", "hiçkimse", "hiçbir(şey)", "bir şey" bu nevidendir. Kişinin bu şekilde kategorize edilmesi, öznelerarasılığın dile dayalı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

olarak algılayabilirse o vakit nesneleştirme süreci tamamlanmış olur; Humboldt bunun mümkün oluşunu şu şartta bağlar: “[...] nur in einem andren, gleich ihm vorstehenden und denkenden Wesen möglich”. “Andren” demekle kastedilen “başkası” yani muhatap alınan kişi (sen)² iletişimin gerçekleşmesi için hâlihazırda mevcut bulunmalı ve düşünen bir varlık olmalıdır (GS VI, s.26). Nesneleştirmenin bu ikinci aşaması henüz tamamlanmadığı sürece, nesneleştirilmiş tasavvur (ya da sözcüklere bağlı tasavvur) hâlâ bir “rüya görüntüsü”, “sadece görünür bir nesne” olarak kalır (GS V, s.381; VI, s.160). Yani Ali ve Veli konuşurken Ali’nin kafasında olanları Veli’nin görmesi mümkün değildir; Ali kafasındakileri kelimelere dökebildiği sürece görsel bir tasavvur meydana gelir. Eğer Veli aynı tasavvur karşılıklarına sahip değilse tasavvur hayal meyal bir görüntü, rüyadan arta kalan bir resim (alm. Traumbild) ya da salt aşkın-nesne (alm. blosses Scheinobject) olacaktır (GS V, s.381). Bu aşamada Humboldt’un kullandığı “blosses Scheinobject” terimini biraz açmak gerekir. Aslında Kuno Fischer 1898 tarihli, *Immanuel Kant und seine Lehre* (Erster Teil: Entstehung und Grundlegung der kritischen Philosophie), isimli kitabında “Kant merkezli” (1781, s.308-310) olarak “Die Idee als Scheinobject” ifadesi yerine “Der transzendente Schein” (s.474) ifadesini kullanmakla izahı epeyi kolaylaştırır. Yani “Schein”³ burada “transandantal” (yani aşkın yahut deneyüstü) manasındadır. Ali’nin ağızdan çıkan kelime Veli’nin kulağına aynı ile gitmemeli, başka bir kelimeye dönüşmeli, fakat kasıt ortak olmalıdır. Çünkü Ali’nin ağızdan çıkan her kelime Ali’den parçalar taşımaktadır; bunların Veli’ye ulaşması ve Veli’den parçalar ile değişip ortak bir tasavvura ulaşılması gerekir. Kelime bağlantılı kavramın gerçek nesnelliğe ulaşması ancak bu şekilde mümkündür.

Humboldt’un “meta-eleştirisini” dilin bilginin koşulu olduğunu gösterir. Bu iç götü, yalnızca “özne-nesne ilişkisi”ne dayanan geleneksel monolojik bilgi modelini olduğu gibi yani dokunulmaz bırakmaz. Özne ve nesne arasındaki ilişkide olduğu kadar özne

-
- 2) Humboldt tüm konuşmaların “karşılıklı konuşma”ya (alm. Wechselrede) dayandığını düşünür (GS VI, s.25). Dolayısıyla dil sadece insanın doğal sosyalliğinin bir ifadesi değildir, aynı zamanda onun için gereklidir. Düşünmenin diyalog esaslı doğası, basit düşünme eylemi aksatılmaya çalışılırsa, sosyalleşme kavramından vazgeçilemeyeceğini gösterir (GS VI, s.173). Dilin “ben” ve “dünya” arasında aracılık yapması, sadece bilginin monolojik modelini değiştirmekle kalmaz, aynı zamanda geleneksel öznellik ve nesnellik kavramlarını da yeniden tanımlar. Humboldt’un bahsettiği “ben”, “ego-olmayan”ın karşısındaki “mutlak ego” değil, “sen” ile diyalog içinde teşekkül eden ve gelişen somut, tarihsel bir bireydir.
  - 3) “Schein” felsefe açısından çok mühim bir kavramdır. Kavramı daha ziyade birbirine karşıt olarak, Kant ve Nietzsche kullanmaktadır. “Schein” kelimesi “ışığın ortaya çıkması/parlaması” veya “parlaklık” anlamına gelen Orta Yüksek Almanca “schîn” kelimesinden türetilmiştir. Felsefi kullanımı iki çeşittir. Evvela epistemolojik manada “safsata, mantıksızlık” yahut “yanlış kanı” manalarına gelir. Estetik sahasında ise “illüzyon” yahut “kurgu” anlamındadır. Her iki durumda da (ki bu Humboldt’un kastını anlamayı büyük oranda sağlayacaktır) “Schein” ile kasıt hakikatin, gerçeğin zıttıdır (Eva-Maria Sewing, “Schein”, In: <http://www.philosophie-woerterbuch.de> ve <https://www.philoclopedia.de/was-ist-der-mensch/%C3%A4sthetik/schein/>)

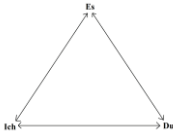
ile özne arasındaki ilişkide de fazla gelişmeyen dilin “üç ışıklılığı” (alm. Strahligkeit⁴), bilginin monolojik modelini diyalojik olana genişletir (Liebrucks 1965).

5. “Ben” ve “Dünya” Arasında Vasıta Olarak Dil

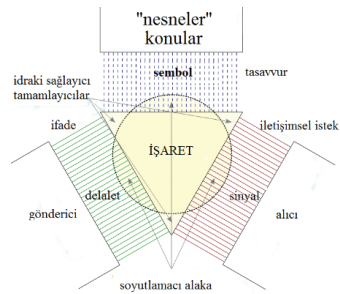
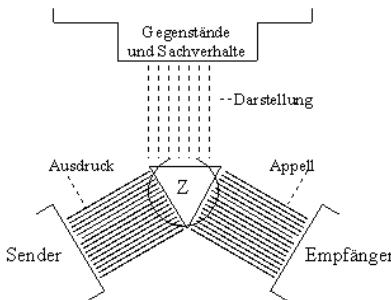
Humboldt’un çıkış noktası, dilin “salt iletişim vasıtası” olarak kabul edildiği görüşe yönelik eleştiridir (GS VI, s.22). Yani Humboldt’un dilbilim açısından taşıdığı önem bu kadar basit görünümü ama arka planında kat kat açılması ve çözümlenmesi gereken izahatı muhtevi bir itirazda yatar. Humboldt’un çözümü gayet nettir; dil çalışmalarına yeni, daha uygun bir temel vermek için dil bir “vasıta” olarak değil, bir “organon” (alm. Werkzeug, araç/ alet) olarak görülmelidir. Metaforların bu yan yana gelişi, Humboldt’un dil görüşü ile Aydınlanma Dönemi’nin akılcılığında son olarak formüle edilen geleneksel görüş arasındaki boşluğu işaret eder.

Dili bir araç olarak kabul etmek, bir yandan, dünyayı şekillendirme gücü olmadan birçok geleneksel işarete indirgenmesi anlamına gelebilir. Fakat işaret insanın dünyayı ve diğer insanları anlaması için temel araçtır. İletişimin temeli “işaretler”dir ki bu yüzden semiyotiğin diğer adı “işaret teorisi”dir (Duman 2018). Humboldt’un dilbilim idraki için

- 4) Almanca online sözlük Duden’a göre kelimenin kökü olan “Strahl”; “göze dar, hafif bir çizgi gibi görünen düz çizgide ışık kaynağından çıkan ışık; ışın” manasına gelmektedir. “Strahligkeit” ise sözlükte yer almaz. DWDS ve Pons gibi sözlüklerde de yer almaz kelime. Dolayısı ile felsefi bir terim olan “Strahligkeit”ı anlamına binaen “ışıklılık” olarak çevirmek mümkündür. “Dreistrahligkeit der Sprache” (dil üç ışıklılığı) ile kastedilen şudur: İki kişinin konuşması esnasında, “ben” (alm. Ich), (herhangi) bir “sen” (alm. Du) ile “o”nun (alm. Es) hakkında konuşur.

Yani konuşmanın bu üç cihetine “dil üç ışıklılığı” adı verilir. “Tüm insan bilgisinin yapı oluşturma hareketi”ne dil adını veren Liebrucks’a göre (1964, I, s.15) bütün beşeri ifadelerin temel karakterini ifade eden üç kısım, insan bilgisinin meşhur “özne-nesne rabitası” hakkında sınırlı bir anlama sahiptir (1964, I, s.218). Bühler (1934, s.31) meşhur “Organon Model”inde bu üç kısmı “gönderen”, “alıcı” ve “nesne yahut konu” olarak adlandırır (Aşağıda, solda Model’in orijinali, sağda da daha evvel birkaç makalede kullandığımız tarafımızdan çizilen Türkçeleştirilmiş şekli bulunmaktadır. Bkz. Duman, 2018, s.22):

merkezin “organon” olması tasavvurunu Trabandt detayı ile izah eder (1986, s.57-58)⁵, ki bu yeni bir buluş değildir; Platon tarafından kullanılmıştır; ona göre isim geleneksel bir işaret değildir; “varlık ayırt eden bir organon”dur (*Kratylos* 386d-388c). Bununla birlikte, Humboldt’un metaforu devam eder ve Kant’ın canlı bir organizmanın parçası olarak anlaşılan “organismus” kavramını ifade eder (1781, §65). Dolayısı ile Humboldt’u anlamak için Platon merkezli ve Kant açılımlı bu geçişi iyi idrak etmek gerekir. Tam olarak dil bir “iç araç olduğu için insana özgü ve doğaldır” (Di Cesare, 1996, s.279); içgüdülerden, insan doğasında yatan ve daha fazla açıklanamayan bir iç ihtiyaçtan kaynaklanır. Bu nedenle dil, “sadece dünyadaki nesnelere dışsal varlığının değil, aynı zamanda birbirinden ayıramadığı ve nihayetinde özdeş olduğu egonun içsel varlığının ayırt edici aracı”dır (GS VII, s.14).

Humboldt’un dil felsefesinin doğum belgesi olarak adlandırabileceğimiz Eylül 1800 tarihli mektupta ilk kez “ben” (ego) ve “dünya” arasındaki orijinal arabuluculukta dilin yerine getirdiği önemli işlevden bahsedilir (Schiller ve Humboldt, II). Dilin işlevi “ben” ve “dünya” arasında rabıta kurmak ile sınırlı değildir. Zira bir dünyaya sahip olmak (alm. eine Welt zu haben) insan için kendini içinde yaşadığı ve bir yaşam formu olarak bağlı bulunduğu dünyadan (kendini bu dünyadan izole ederek ve dünyayı karşısına alarak) uzaklaşması anlamına gelir. Bu karşılıklık, dünyaya karşı alınan konum yansımasının ilk davranışsal karşılığıdır. Doğal bir varlık olarak insan, içinde yaşadığı dünya ile birleşir. Bu birleşme ile kasıt daha ziyade uzlaşmaktır aslında. Bu yansıma (alm. Reflexion) eylemi ile birlik parçalanır; zira insan dünyayı “obje” olarak tanımlayıp karşısına aldığı anda kendini de “subjekt” olarak konuşlandırır. Bu eylem tam anlamı ile dilseldir (GS VII, s.582). Dil, sadece bir iletişim aracı olmaktan ziyade, “aynı zamanda insanın kendisini ve dünyayı oluşturduğu ya da daha çok bir dünyayı kendinden ayırarak onun farkına varma aracıdır” (Schiller ve Humboldt, II, s.207). Bu da insanı dile mecbur kılar (alm. nur Mensch [ist] durch Sprache), yani insan dünyayı sadece dilsel olarak kurguladığı müddetçe kavrayabilir (GS IV, s.16).

5) Bilhassa “Die Sprache ist das bildende Organ des Gedanken” (GS VII, s.53) cümlesinin çevirisinde sıklıkla karşımıza çıkan mühim bir hatayı da izah etmek gerekmektedir, ki bunda “dil”in bir uzuv olarak algılanmasının tesiri vardır, Almanca “Organ” kelimesi uzuv manasında alınmaktadır. Zira cümle “dil düşüncenin yaratıcı organıdır” şeklinde çevriline kulağa ilk etapta mantıklı gelmekle beraber burada “dil” ile kastın ağızdaki et parçası değil de “lisan” olduğu unutulmamalıdır. Şu halde “lisan düşüncenin organıdır” der isek anlam zayıflar. İkinci ve mühim husus ise buradaki “Organ” kelimesinin (ki aslı Organondur, Almanca “Werkzeug” manasına gelir) Platon kökenli olmasıdır. “Varlık ayırt eden bir organon”dur cümlesini “varlık ayırt eden bir uzuvdur” şeklinde almak mı daha mantıklıdır, “Varlık ayırt eden bir araçtır” demek mi daha makuldür? Ayrıca Bühler’in Organon Modeli de bu bakımdan Platon’un ve Humboldt’un mirasını sürdürmek ile “araç” çevirisini destekler (Duman 2018). Yani aslında basit bir hata gibi görünen “Organ”ın “uzuv” biçiminde kullanımı ciddi bir anlamsızlık ile Humboldt’un tüm tezini alt üst edecek cihettedir. Tüm bunlar bir yana Humboldt dilbiliminin genel özelliklerini sıralarken 12.maddede dili nitelemek için “araç” manasında (enstrüman anlamını da içerek şekilde) “Instrument” kelimesini kullanır (GS VII, s.625). Özetle buradaki “Organ” kelimesi “araç” manasındadır, uzuv olan dil kastedilmez.

6. Semiyotik

“Düşünce ve Dil” başlığı altında zikredilen, Humboldt’un semiyotik ile doğrudan teması vardır, cümlesini de kısaca izah etmekte fayda var.

Humboldt ilginç bir dilbilimcidir. Dil onun için aklın kriteridir (Walther, 1974). Ne bir rol modeli vardır, ne de doğrudan halefi. Eğer bir Homboldt geleneğinden bahsedecek olursak Vico, Hamann, Herder gibi isimler onunla yakın ilişkili olarak karşımıza çıkabilir, fakat bunların hiçbiri “dilbilim” metinlerinde ona atıfta bulunmaz. Buna karşılık, Humboldt’un çok sayıda dilbilimciyi açıkça zikrettiği ve sistematik olarak kullandığı da pek fark edilmez. Humboldt, dilbilim tarihinde somut olarak tanımlanmış bir dilsel sistemini “kendi felsefesi içinde” formülize eder.

Humboldt her şeyden önce bir dilbilimcidir (Arens, 1969; Coseriu, 1970; Gipper & Schmitter, 1975; Conte, 1976; Scharf, 1994) fakat onun dil teorisinin bazı unsurları “semiyotik açısından ilgi çekici”dir (Nöth, 2000, s.31):

(1) Humboldt, dili statik, donmuş bir ürün (ergon) olarak değil, dilsel olarak davranan insanların (energeia) dinamik, işlemsel bir etkinliği olarak tanımlar.

(2) Dünyanın farklı dillerinin iç biçimindeki farklılıkları vurgular ve bu dillerin her birinin aynı zamanda “düşünceyi şekillendiren bir araç” olduğu görüşündedir (Schmidt, 1968, s.66-79). Bu, bir dilin iç biçimi teorisi (alm. Theorie von der inneren Form einer Sprache) ve konuşmacılarının düşüncesi üzerindeki etkisi ile Humboldt, daha sonra Sapir ve Whorf’un “dilsel görecelik” tezinde bulunacak düşünceleri öngörür (Brown 1967; Lepseh, 1992).

(3) Humboldt, dilde biçim (Forma) ve somut madde (Materie) arasındaki farkı, daha sonra Hjelmslev’in biçim (Form) ve töz/madde (Substanz) arasındaki ayırımına benzer şekilde ayırt etmiştir (Coseriu, 1975).

(4) Humboldt’un metnin öğelerine göre üstünlüğüne ilişkin bütüncül görüşü de ileriye dönüktür. Bilhassa metnin kelimelerden ortaya çıkmadığını, bilakis kelimelerin söylemin bütününden hâsıl olduğunu vurgular (Kretzmann, 1967).

(5) Humboldt, hem dillerin keyfiliğini (ve kültürel çeşitliliğini), hem de dilin ikonik unsurlarını tematize eder (Trabant, 1986).

Humboldt’un semiyotiğe ve dile birçok katkısına (Bentele ve Bystrina, 1978) rağmen Trabant Humboldt’un “işaret teorisi karşıtı dil”inden bahseder (1983; 1986, s.80). Ancak, bu yorumun sebebi daha çok terminolojik niteliktedir. Humboldt sadece kelimeler ve işaretler arasında değil, aynı zamanda kelimeler, işaretler ve semboller arasında da önemli bir fark görür (Trabant, 1986; Scharf, 1994). Onun için işaretler, malum işaretten bağımsız olarak var olan bir şeye atıfta bulunmak için kullanılabilir araçlardır. Öte yandan, kelimelerle bu farklıdır; dil ve düşünce ayrılmaz bir şekilde birbirine bağlı olduğu için, dilsel sembol yani kelime sadece anlamı ile olan bağlantısıyla var olur. Trabant’ın aksine Schmitter (1985) Humboldt’un dil hakkındaki görüşlerini antisemiyotik değil, transsemiyotik olarak yorumlar. Bu terimle Schmitter, Humboldt’un bir yandan dili sembolik

olarak gördüğünü ifade etmek isterken, diğer yandan onu aşan sembolik bir şey olarak tanımlar.

7. Humboldt'un Dil Felsefesine Dönüşü

Humboldt'un felsefeye getirdiği dile dönüş, kapsamlı politik deneyime dayanan antropolojik bir yansıma kendini gösterir. Bu deneyimden, insanların dünyasındaki bariz farkları felsefi olarak temellendirme ve tarihsel olarak inceleme ihtiyacı ortaya çıkar. (GS I, s.86). Bu yüzden bu yansıma her şeyden önce Kantçı anlamda anlaşılması gereken antropolojik bir yansımadır, yani insan ruhunun altında geliştiği bireysel tezahürlerin keşfidir. Evrensel ve geistig (geist'a ait) kendini bireysel olanda ve duyularla algılanabilenle gösterir. Bu ayrımda bireyselin evrensel göre önceliği vardır ve bu Humboldt'un felsefesinin daha derin, hususi bir çekirdeğidir. Bir yandan, bireyselin yorumlanmasının gerektirdiği gibi, hermenötik olarak kurgulanmıştır ve diğer yandan, evrensel ve bireysel kutupları arasında yayılan sınırsız çeşitlilik alanına yayılmıştır. Bu idrak sistemi felsefi bir dönüşüm ile sonuçlanır; çünkü evrensel yalnızca bireysel biçimlerinin çeşitliliğinde ortaya çıkarsa; yeni, aynı zamanda aşkın ve ampirik bir felsefe gerekli hale gelir (GS I, s.286). Bu motif ilk önce karşılaştırmalı bir antropoloji planında şekillenir ve sonra Kantçı sonrası felsefenin bir bütün olarak ele aldığı şiirsel hayal gücünün estetik probleminde yeniden ortaya çıkar. Humboldt'un Goethe'nin *Hermann ve Dorothea*'sı üzerine yazdığı uzun denemesinde geliştirdiği kendi şiirsel hayal kuramı, daha sonra dil felsefesine akacak ve ona bilgi sentezi modeli sunacaktır. Bu gelişmenin arka planına karşı, dil Humboldt'un düşüncesinin uzandığı birçok alandan sadece biri gibi görünebilir; ancak gerçekte, tüm çalışmalarının uçları birleştiği ve Humboldt felsefesinin nihai şeklini bulduğu merkezi işaret eder. Bu bakış açısından, dil felsefesine geçiş tesadüfi değildir, geist'in olası biçimlerinden birinin kararıyla belirlenmez, daha ziyade, dil Humboldt için geist'in olası formlarıdır. Dil, insanî geist'in iç gereksinimlerinin sonucudur (4.madde).

Dilin tesir bakımından bilinen sınırlarını zorlayan değişiklik, yani "dil" in etki alanının disiplin anlamında değişmesi felsefenin merkezinde vuku bulur. Dolayısı ile "dil felsefesine ait tüm değişimleri ve yenilikleri değerlendirmek kendine özgü bir alana ihtiyaç duyar" (Simon 1989, s.259-260). Dil üzerine düşünme, felsefeye en başından itibaren eşlik etmesine ve temel kavrayışlara yol açmasına rağmen, dil her zaman kendi başına ve sadece başka bir şeyle ilgisi olmayan bir şeydir. Yani dili ontolojik manada düşünebiliriz, bu manada yorumlanıp tahlil edilebilir; ancak aynı anda gnoseolojik manada düşünmek de mümkündür. Dilin epistemolojik manada bir alan açması ontolojik manası ile yine Simon'un vurguladığı "yeniliklerin takibi" göz ardı edilmediği sürece çelişmez. Dolayısı ile Di Cesare'nin de izah ettiği üzere Humboldt'un dile olan ilgisi artık başka bir ilgiye tâbî değildir; dil kendi içinde ve kendisi için düşünülür. Sanılanın tersine, "düşünme ve varlık dilden izlenir", çünkü bunun şartlandığı kanıtlanmıştır. (1996, s.278). Dilin felsefenin merkezine kayması bu manada sonuçsuz değildir. Borsche olası sonuçla ilgili mükül bir tespitte bulunur. Ona göre eğer özne ve nesne, ben ve dünya sadece dilin ufkunda

verilirse, o zaman felsefenin bu rüya temelleri “Babil’in insan konuşma çeşitliliği”nde çözümlenme tehdidinde bulunur (1990, s.143). Yani dilin felsefe içindeki sağlamlığı çeşitlilik tehdidini ile karşı karşıyadır.

8. Dil ve Ulusal Karakter

Herder (1744-1803) dil ve ulusal karakter arasında içsel bir bağlantı olduğunu vurgular. Akabinde Humboldt (1767-1835) her dilin kendi özel yapısı, düşünce şekli olduğunu vurgulayarak kendine özgü ifadeleri halkına yansıtma ve halka bağlı olma nitelikleri ile bu teze somut bir boyut kazandırır. Elbette bu ulusal dil ve ulusal karakter ortaklığı bazı sınırlamalara da açıktır. Bilhassa soyun bir uzantısı olarak “ırkçılık” (bilhassa “ârî” kelimesi etrafında) ve “dil” ifadeleri yan yana kullanılmaya, dillerin birbirine olan üstünlükleri tartışılmaya başlanır (Lyons, 1989).

Semantik kapsamında yapısalci bir duruş noktası olan farklı dillerin kelime hazinelerinin izomorfik (eş biçimli) olmaması tezi bilhassa Humboldt, de Saussure ve Sapir gibi dilbilimciler tarafından savunulur. Farklı dillerin farklı semantik yapılarının olması bu dillerdeki belirli alanların tamamıyla farklı şekillerde kategorize edilmesini zorunlu kılar. Buna “renkler”i misal vermek mümkündür. Misalin izahında kolaylık olması açısından turuncu, sarı, yeşil ve mavi olarak adlandırılan sözcüklerle tanımlanan alana odaklanmak ile işe başlanabilir. Bu kelimeler referans noktasında kesinlik arz etmez; göreceli pozisyonları sadece sözlükte (sözlük sistemi içinde) bir kesinlik arz ederler. Böylece, görünen alanından çok daha fazlasını kapsayan renk isimleri sözlüksel sistem ve gerçeklik arasında bir çelişki; en azından uyumsuzluk oluşturur. Turuncu kırmızı ile sarı arasında, sarı turuncu ve yeşil arasında vb. ifadeler ile renkleri tanımlayabiliriz. Fakat sorun rengin mücerret olarak algılanmasıdır. Yani “turuncu” dediğimizde renk eşyadan bağımsız olarak akla gelmez. Akla “turuncu bir nesne” gelir. Bu muhtemelen portakaldır, o renkte bir ayakkabı yahut cekettir. Bir binadır, bir kalemdir vb. Mücerret olarak turuncu, yani sözlükteki hali ile turuncu bu bakımdan kullanışsızdır. Bu minvalde “anlam” kavramının ne kadar gereksiz ve kullanışsız olduğu da görülür. TDK Sözlük’te sarı için verilen izah bu anlam eşitsizliğinin savunması gibidir. Sözlükte sarı renk için verilen tanım iki kısımdır: (1) “yeşil ile turuncu arasında bir renk”, (2) “limon kabuğu rengi”. Görüldüğü üzere soyut tanımlamanın yetersiz olmasına kanaat getirilerek “sarı” rengin namzedi bir nesne isim olarak eklenmiştir. Yani rengin tanımı referans düzeyine sağlamlık edinmek için sözlüğün dışına çıkmak zorundadır. Lyons’a göre bu minvalde üzerinde durulması gereken kısım, “bu nesnel göndermelerin hangi koşulda meydana geldiği”, nasıl öğrenildiğidir (1989, 439-40). Türkçe öğrenen çocuk önce yeşilden referansı, sonra mavi veya sarıdan referans öğrenemez, böylece belli bir zamanda biri ona bir rengin referansını bildiğini söyleyebilir, diğerinin değil. Yani çocuk “yeşil”in çimene, bir ağaca yahut annesinin bir elbisesine atıfta bulunduğunu öğrenebilir, yeşili bu nesnelere üzerinden öğrenir; yine de yeşile yapılan atıf, kullanımının herhangi bir halinden daha fazlasını kapsamaktadır. Çocuk ne kadar görse yahut düşünse de yeşilin kapsadığı alanı sonlandıramaz. Fakat referansı bilmek

aynı zamanda bu referansın sınırlamasını bilmeyi de içerdiği için yeşil ile özdeşleşen nesnelere ön plana çıkar. Yeşil çimeni, ağacı; sarı limonu; turuncu portakalı bu vesile ile “sözlük”e kadar takip eder. Bir süre boyunca çocuğun yavaş yavaş mavi ve sarıya göre yeşilin konumunu, sarının yeşil ve turuncuya göre konumunu kademeli olarak değiştirdiği varsayılmalıdır. Sözcük sistemindeki komşu etikete göre her bir renk etiketinin konumunu bilene kadar öğrenir ve neredeyse alan sürekliliği içinde bireysel ifadenin kapsadığı alanın sınırları olduğunu bilir. Yani çocuğun yeşili çimen ile öğrenmesi limondan farkını idrakinden çok öncedir. Ancak çimeni tam öğrenme; limon, portakal, gökyüzü vb. ile fark üzerinden gerçekleşir. Renk adlarının anlamını bilmek, çocuğun hem anlamları hem de referansları hakkında bilgi sahibi olması gerektiği anlamına gelir.

Şimdiye kadar ele alınan beş renk ismini içeren alan belirli noktalarda sınır çizgileri çizilerek ve beş farklı alana belirli sözcüksel sınıflandırmalar verilerek farklılaşmamış bir madde gibi görünebilir. Bu uyuşmazlıktan kültürler arası fark hakkında hüküm vermek çok mantıklı olmayacaktır, fakat dilin kendi içindeki bir çelişkiyi inkârı mümkün olmaz bir şekilde ortaya koyar. Mesela Almanca’da “kırmızı, turuncu, sarı, yeşil ve mavi” somut veya fiziksel bir madde olarak görünebilir. Almanca sözlük Duden’da “sarı”nın tanımı sadece “gelbe Farbe” (sarı renk) iken Pons’ta “von der Farbe der Zitronenschale”dir (limon kabuğunun rengi). Bu iki büyük sözlükte diğer renklerin tanımı da şu şekildedir:

Kırmızı: Duden: “rote Farbe” (kırmızı renk); Pons: “von der Farbe Rot” (kırmızı renkte).

Turuncu: Duden: “orange Farbe” (turuncu renk); Pons: “der Farbton, der aus der Mischung von Rot und Gelb entsteht” (kırmızı ve sarının karışımından oluşan renk tonu)

Yeşil: Duden: “grüne Farbe” (yeşil renk); Pons: “von der Farbe frischen Grases” (taze ot rengi).

Mavi: Duden: “blau Farbe” (mavi renk); Pons: “von der Farbe des wolkenlosen Himmels” (bulutsuz gökyüzünün rengi). Lyons, bu ayrım için Rusça’dan “mavi” rengi misal verir. Rusça mavi “синий” (siniy) ve “голубое”dir (goluboye). Alman mavisini ile yaklaşık aynı alanı kapsar; ayrı fakat komşu renklere atıfta bulunurlar ve sistemde “зеленый” (zelenyj, yeşil) ve “желтый” (zeltyj, sarı) kelimelerine eşdeğerdirler (1989, s.440). Yani renk bu renklerin oluşturduğu sistem üzerinden tarif edilebilir.

Sonuç

Humboldt, her ne kadar selefleri ve halefleri gibi, yaratıcı ifade dili ilkesini sorunlarımız için belirleyici bir noktada bıraksa da kurgulamaya çalıştığı sistemin temel kaideleri üstüne söyledikleri ile dilbilimin büyükbabası sayılma onuruna hakkı ile layıktır.

İlk bakışta basit gibi görünen ve modern zamanların dilbilim birikimi içinde eksik kalmış birçok tespitin o zamanlar için yeni ve hatta devrimsel nitelikte olduğu unutulmamalıdır. Bu görüşler semiyotikten, pragmatığe; etnografyadan psikolojiye kadar birçok sahaya temas eder ve iz bırakır. *Genel Dilbilimin Temeli Üzerine Tezler*’ini merke-

ze alıp göstermeye çalıştığımız bu çok yönlülük aynı zamanda dilbilim çalışmaları için Humboldt'a müracaat edildiğinde toplu bir bakış sağlamayı amaçlamıştır.

Humboldt'un daha 1811'de bizdeki Yeni Lisan hareketine benzer şekilde istikamet olarak halk dilini göstermesi ve dildeki, ulustaki verimliliğe ve canlılığa kastedenlere karşı cephe alması azımsanacak bir tavır değildir. Dilin temel malzemelerini toplamak için kaynak olarak sırf kitapları göstermemesi, dilin yaşayan ve sonsuz bir sistem olarak bütün halinde incelenmesi gerektiğini vurgulaması zamanının çok ötesinde tespitlerdir. Onun sıklıkla tekrar edilen ve nerede ise ismi ile hemhal olmuş "Dil düşüncenin yaratıcı aracıdır" (alm. "Die Sprache ist das bildende Organ des Gedanken") cümlesindeki "araç" kelimesinin taşıdığı anlamın (çeviri hatalarına vurgu ile) idraki ile bireysellik çıkmazının kısmen bertaraf edilmesi mümkündür.

Kelimeler ile düşünürüz. Nesnelere insan için birer kavram olarak netlik kazanır. "Köpek" kelimesi birçok farklı türü muhtevi olması ile kelimenin karşılık geldiği canlıdan daha kuvvetli bir şekilde hayvanı ifade eder. Humboldt dilin bu yönlerine vurgu yapmak ile dili "Werk" (Ergon) değil de "Tätigkeit" (Energie) olarak nitelendirir. Dil ölü, durağan, sabit, belli kurallara tâbî bir vasıta değildir; dil bir eylemdir, bir düşünce aracıdır. Dil ve düşünce arasındaki bağlantı bu minvalde "geist" kavramı üstüne yoğunlaşır. Dil geist'i taşır, aşkındır. Dilin geist'in hususi ihtiyaçlarına karşılık gelmesi, kültürün taşıyıcısı hatta üreticisi olması onu dilin kökeni ile ilgili sağlam deliller bulmaya yöneltir. Denilebilir ki Humboldt'u en çok meşgul eden ve tereddütte bırakan meselelerden biri sistem arayışı içinde köken sorunudur. Çözümü dillerin tarihsel tetkikinde bulur, yani ne kadar eskiye gidilirse o kadar sağlam bir mukayese zemini edinilecektir. Bu konuda malzemenin azlığı, bu alanda çalışanların tembelliği ve yanlış yahut zorlama çalışmalar işleri içinden çıkılmaz bir hale sokmaktadır.

Dil, kültürün aynasıdır. Kültür tarafından biçimlendirilir, ama daha ziyade kültürü biçimlendirir. Ulusallık ve dil arasındaki rabita Humboldt'u düşündürse de aynı dili konuşan insanlar arasında dahi mutabakat olmaması incelemelerin çok yönlü yapılmasını gerekli kılar. Alanın genişliği ve dilbilimin karşı karşıya kaldığı problemlerin çetrefilli oluşu Humboldt'u umutsuzluğa düşürmez. İş "genel dil", "özel dil" ve bunların neticelerinin toplamı olan "tarihi dil" tasnifine kadar getirir.

Humboldt tüm konuşmaların "karşılıklı konuşma"ya (alm. Wechselrede) dayandığını düşünür. İletişimin bu yönünü şahıs zamirlerini yeniden tanımlayacak kadar kesin hatlarla belirler. Dolayısı ile dil insan için basit vasıta değil, zorunlu bir araçtır, vazgeçilmezdir. Zaten onun temel eleştirisi de dilin basit bir iletişim vasıtası olarak görülmesine yöneliktir. Tam olarak dil bir "iç araç"tır, insana özgü ve doğaldır; içgüdülerden, insan doğasında yatan ve daha fazla açıklanamayan bir iç ihtiyaçtan kaynaklanır. Dil o kadar bireyseldir ki herkesin hâlihazırda kullandığı ve konuşmayı şekillendiren, belirleyen ortak bir "metin geleneği" (alm. Texttradition) olmasına rağmen her birey, her defasında yeni bir "metin türü" (alm. Textsorten) üretir. Ali'nin Türkçe'si ile Veli'nin Türkçe'si hiçbir koşulda, durumda ve zamanda aynı olmayacaktır. Dolayısıyla "duymak" ve "anlamak" ile ortaya

eski bir mana çıkmaz, her mana yenidir, her mana farklıdır. Hatta bu alışverişte dinlenenin çok daha üretken olması gerekliliği pragmatik açıdan bakıldığında dilin kullanım esaslı olması gerektiği görüşü ile de örtüşür.

Humboldt, “ben” (ego) ve “dünya” arasındaki ilişkide üstlendiği rol ile dili hem insan ve dünya için var edici, hem de insan ve dünyanın ayrışmasını sağlayan araç olarak görür. Hatta dil, felsefeye en başından beri eşlik etmesine rağmen müstakil ve bağımsız varlığını her zaman korumuştur. Humboldt’un dilbilime yönelmesine vesile olan orijinal Yunan-Alman çekirdeğinin darlığının farkına varması onu farklı diller üstünde araştırma yapmaya sevk eder. Bu pratik kaygıya eşlik eden dilin derinliklerinin bilişsel olduğu hükmü dili meydana getiren formun düşünce üreten formdan ayrılmasına da yardımcı olur.

Dilbilim araştırmaları için ilk ve en mühim duraklardan biri olan Humboldt hâlâ tartışılmakta, fikirleri yorumlanmakta ve türlü mukayeseler yapılarak halefleri ile arasındaki fark ve/veya benzerlikler ortaya konmaya çalışılmaktadır. Onun dilbilim hakkındaki fikirleri bilinmeden Chomsky, Bühler, Russell, Wittgenstein ve Searle gibi halefler bir tarafa Platon, Aristoteles, Augustinus ve Locke gibi seleflerin görüşlerine hâkim olmak dahi mümkün değildir.

Kaynakça

- Arens, H. (1969). *Sprachwissenschaften. Der gang ihrer entwicklung von der antike bis zur gegenwart*. Frankfurt am Main: Athenäum.
- Bentele, G. ve Bystrina, I. (1978). *Semiotik. Grundlagen und probleme*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Benveniste, É. (1966). La nature des pronoms. *Problèmes de Linguistique Générale*, (1), 251-257.
- Borsche, T. (1990). *Wilhelm von Humboldt*. München: C.H.Beck.
- Brown, R. L. (1967). *Wilhelm von Humboldt's conception of linguistic relativity*. The Hague: Mouton.
- Bühler, K. (1934). *Sprachtheorie*. Stuttgart: G. Fischer.
- Bühler, K. (1965). *Sprachtheorie. Die darstellungsfunktion der sprache*. Ulm: Ullstein.
- Chomsky, N. (1957). *Strukturen der syntax*. The Hague: Mouton.
- Chomsky, N. (1965). *Aspekte der syntax-theorie*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Chomsky, N. (1966). *Cartesian linguistics: a chapter in the history of rationalist thought*. Harper & Row.
- Conte, M. E. (1976). Semantische und pragmatische ansätze in der sprachtheorie Wilhelm von Humboldts. In H. Parret, (Ed.), *History of Linguistic Thought and Contemporary Linguistics* (616-632). Berlin: de Gruyter.
- Coseriu, E. (1970). *Die geschichte der sprachphilosophie von der antike bis zur gegenwart*. Tübingen: TBL.

- Coseriu, E. (1975). *Sprachtheorie und allgemeine sprachwissenschaft*. München: Fink.
- Di Cesare, D. (1996): Wilhelm von Humboldt. In T. Borsche (Ed.), *Klassiker der Sprachphilosophie* (275-289). München: C.H.Beck.
- Duman, M. A. (2014). *Dilde belirsizlik ve eş anlamlılık*. İstanbul: Litera Yay.
- Duman, M. A. (2018). Sabahattin Kudret Aksal'ın "Vav'lar"ının semiotik bakımdan (Bühler'in Organon Modeli eşliğinde), John R. Searle'ün uyuşmazlık (divergence) bakışı içinde ve dil-eylem teorisi (speech-acts) çerçevesinde ele alınması. *Asobid (Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi)*, 4(2), 11-36.
- Duman, M. A. (2019). *Cicero'nun ve Hegel'in metafor anlayışları (mukayese teorisi)*. Ankara: Gece Akademi. https://www.academia.edu/39925614/Geist_Nedir adresinden 15.03.2020 tarihinde alıntılanmıştır.
- Ette, O. (2018). *Alexander von Humboldt-handbuch: leben- werk- wirkung*. Stuttgart: Metzler.
- Fischer, K. (1898). *Immanuel Kant und seine lehre (erster teil: entstehung und grundlegung der kritischen philosophie)*. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
- Gipper, H. ve Schmitter, P. (1975). Sprachwissenschaft und sprachphilosophie im zeitalter der romantik. In Th.A.Sebeok (Ed.), *Current Trends in Linguistics* (481-606). Paris: Mouton.
- Goeppert, S. ve Goeppert, H. (1973). *Sprache und psychoanalyse*. Hamburg: Rowohlt.
- Hankamer, P. (1927). *Die sprache, ihr begriff und ihre deutung im 16. und 17. jahrhundert*. Bonn: Olms Georg.
- Hoffman, E. (1925). *Die sprache der archaischen logik*. Heidelberg.
- Holl, F. (2009). *Alexander von Humboldt. Mein vielbewegtes leben: der forschler über sich und seine werke. ausgewählt und mit biographischen zwischenstücken versehen*. Eichborn: Eichborn Verlag.
- Humboldt, W. v. (1820-1835). *Schriften zur sprachphilosophie*. Darmstadt.
- Humboldt, W. v. (1836). *Über die verschiedenheit des menschlichen sprachbaues*. Berlin.
- Humboldt, W. v. (1903-1936). *Gesammelte schriften* [GS]. Königliche Preussichen Akademie der Wissenschaft (Yay. haz.). B.Behr's Verlag: Berlin.
- Humboldt, W. v. (1907). *Wilhelm von Humboldts werke: Cilt 7. A*. Leitzmann (Yay. haz.). Berlin: B. Behr's Verlag.
- Kant, I. (1781). *Kritik der reinen vernunft*. Riga: Johann Friedrich Hartknoch.
- Knopp, U. (1975). Die historizität der sprache. In B. Schlieben-Lange (Ed.), *Sprachtheorie* (165-187). Hamburg.

- Kretzmann, N. (1967). History of semantics. In P. Edwards (Ed.), *The Encyclopedia of Philosophy* 7-9 (358-406). New York/London: MacMillan.
- Lepseh, G. (1992). *History of linguistics 3-4*. London: Longman.
- Lewis, M. M. (1974). Die kindliche sprachentwicklung. In N. Minnis (Ed.), *Perspektiven der Linguistik* (229-243). München: List.
- Lichtenberg, G. C. ([1775]/2011). *Sudelbücher*. Wiesbaden: Marix Verlag.
- Liebrucks, B. (1964). *Sprache und bewußtsein, Cilt:1 (einleitung, spannweite des problems: von den undialektischen gebilden zur dialektischen bewegung)*. Frankfurt: Akademie.
- Liebrucks, B. (1965). *Sprache und bewußtsein, Cilt:2 (sprache: von den formen "sprachbau und weltansicht" über die bewegungsgestalten "innerer chrakter der sprachen" und weltbegegnung zur dialektischen sprachbewegung bei Wilhelm von Humboldt)*. Frankfurt: Akademie.
- Lyons, J. (1989). *Einführung in die moderne linguistik*. München: C.H.Beck.
- Montague, R. (1970). *Universal grammar, Theoria* 36, 373-398.
- Moritz, K. P. (1782). *Deutsche sprachlehre für die damen*. Arnold Wever: Berlin.
- Nöth, W. (2000). *Handbuch der semiotik*. Stuttgart: Metzler.
- Philoclopedia (2020). <https://www.philoclopedia.de/was-ist-der-mensch/%C3%A4sthetik/schein/> adresinden 15.03.2020 tarihinde alıntılanmıştır.
- Philosophie Wörterbuch (2020). <http://www.philosophie-woerterbuch.de> adresinden 15.03.2020 tarihinde alıntılanmıştır.
- Robins, R. H. (1974). Die struktur der sprache. In: N. Minnis (Ed.), *Perspektiven der Linguistik* (13-37). München: List.
- Scharf, H.-W. (1994). *Das verfahren der sprache: Humboldt gegen Chomsky*. Paderborn: Schöningh.
- Schiller, F. ve Humboldt, A. v. (1962). *Der briefwechsel zwischen Friedrich Schiller und Wilhelm von Humboldt II*, S. Seidel (Yay. haz.), Berlin.
- Schlieben- Lange, B. (1979). *Linguistische pragmatik*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Schmidt, S. J. (1968). *Sprache und denken als sprachphilosophisches problem von Locke bis Wittgenstein*. The Hague: Nijhoff.
- Schmitter, P. (1985). Ein transsemiotisches modell: Wilhelm von Humboldts auffassung von kunst und sprache. In K.D. Dutz & L.Kaczmarek (Ed.), *Rekonstruktion und Interpretation. Problemgeschichtliche Studien zur Sprachtheorie von Ockham bis Humboldt* (311-334). Tübingen: Narr.
- Seebaß, G. (1981). *Das problem von sprache und denken*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Simon, J. (1989). Wilhelm von Humboldts bedeutung für die philosophie. In H.-W.Scharf (Ed.), *Wilhelm von Humboldts Sprachdenken* (259-271). Essen.

- Smith, F. ve Miller, G. A. (1966). *The genesis of language*. MIT Press.
- Trabant, J. (1983). Ideelle bezeichnung. In A. Eschbach & J. Trabant (Ed.), *History of Semiotics* (251-276). Amsterdam/ Philadelphia.
- Trabant, J. (1986): *Apeliotes oder der sinn der sprache. Wilhelm von Humboldts Sprach-Bild*. München: Fink.
- Walther, E. (1974). *Allgemeine zeichenlehre*. Stuttgart: dva.
- Weisgerber, L. (1953). Zum energieia begriff in Humboldts sprachbetrachtung. *Wirkendes Wort*, 4, 374-377.
- Werner, H. (1932). *Grundfragen der sprachphysiognomik*. Leipzig: J.A.Barth.
- Wittwer, W. C. (1861). *Alexander von Humboldt. sein wissenschaftliches leben und wirken*. Leipzig: Weigel.
- Wunderlich, D. (1974). *Grundlagen der linguistik*. Hamburg: Rowohlt.